

Matteo Taufer (ed.), *Sguardi interdisciplinari sulla religiosità dei Geto-Daci*, Rombach Wissenschaften: Reihe Paradeigmata, Bomd 23, Freiburg im Breisgau – Berlin – Wien, Rombach Verlag, 2013, 249 p.

Volumul *Sguardi interdisciplinari sulla religiosità dei Geto-Daci* a apărut în 2013 sub îngrijirea lui Matteo Taufer la prestigioasa editură Rombach, în colecția Paradeigmata și cu susținerea financiară din partea Provinciei Autonome din Trento. El urmează întâlnirii internaționale "La religiosità dei Daci", organizate în zilele de 6-8 iunie 2013 la Trento de Asociația Italiană de Cultură Clasică cu sprijinul Consulatului onorific al României pe lângă Terentino Alto Adige. Într-un număr de 237 pagini (la care se adaugă 11 pagini de *indices*), volumul reunește 14 titluri de lucrări semnate de cercetători din Italia, România, Franța, Anglia, Germania, Moldova, al căror obiect comun este religia geto-dacă, considerată "capitol controversat și obscur de istorie a religiilor". Perspectiva propusă este una interdisciplinară, în care se regăsesc interpretarea izvoarelor literare, a datelor epigrafice și numismatice, a materialelor arheologice și a complexelor funerare. Motivația este una recunoscută și acceptată: "dat fiind că reușim greu, mai ales în sfera religioasă-, să armonizăm informațiile despre geți și daci din literatura greco-latină cu stadiul actual al cercetării și descoperirilor arheologice" (p. 7 din *Introducerea* semnată de Matteo Taufer). După aprecierea lui Bernhard Zimmermann, președinte federal pentru Deutscher Altphilologenverband și vicepreședinte al Academiei de Științe din Heidelberg, interdisciplinaritatea nu numai că domină ansamblul cercetărilor actuale, dar este necesară într-o colaborare academică, depășind limitele unei discipline specializate. D-sa este convins că aplicarea metodei în tema anunțată va deschide noi perspective asupra problemei. Fiecare din articolele conținute în volum, plecând de la detalii de text, lectură, iconografice sau urmărind un anumit aspect cultural pe arii geografice sau secvențe temporale mai largi, reușește să aprofundeze subiectul și lansează noi posibilități de interpretare.

Articolul semnat de Luciano Canfora, *La colonna traiana come rotolo librario* procedează la confruntarea izvoarelor literare (respectiv textul din Criton, Γετικὰ), preluat de Giovanni Lido, cu scenele 137-138 de pe columna lui Traian. Concluzia autorului: textul lui Criton supraevaluează mărimea tezaurului dacic, interpretând eronat simbolul numeric M. Acceptând eroarea textului antic, tezaurul dacic ar fi de zece ori mai mic comparabil cu reprezentările de pe columnă (chiar dacă autorul se întreabă dacă narațiunea de pe columnă poate fi considerată o narațiune istorică în sensul propriu al termenului și admite că imaginea poate avea o valoare în primul rând simbolică). Articolul lui L.C. anunță și o nouă viziune asupra celebrului monument roman: columna reprezintă o noutate în structura urbană a Romei, trădând prin formă, mărime, amplasament și finalitate posibile influențe din regalitatea faraonică.

Nigel G. Wilson semnează *A note on the "immortal" Getae (Hdt. 4. 94)*; este de fapt un rezumat al unei intervenții bazate pe o analiză de text. Autorul află două „nedumeriri” în paragraful din Herodot 4. 94.1 (transmis în MSS) în folosirea verbului νομίζειν de două ori și forma corectă a numelui zeului, Salmoxis sau

Gebeleizis. Numai la prima nedumerire autorul găsește o explicație (repetarea din greșeală a verbului din propoziția anterioară); pentru a doua, acceptă forma lungă a numelui și își păstrează rezerva în eventualitatea găsirii unei alte forme.

În *L'incantesimo del Tracce: Zalmoxis, la terapia dell'anima e l'immortalità nel Carmide di Platone*, Franco Ferrari transferă considerațiile despre Zalmoxis din domeniul religiei în cel al filosofiei. Prilejul îl oferă discursul lui Platon, *Charmides*. Același discurs a fost analizat anterior și de Zoe Petre, într-un important articol din *Dacia NS* 51 (2007): „*Zalmoxis, roi et dieu*”. *Autour du Charmide*, cu o discuție extinsă despre incantații, remedii și inițieri. Ideea susținută și demonstrată de autorul italian: în demersul filosofic al lui Platon se face trecerea de la imortalitatea obținută prin ritualuri și practici religioase (cultivată de adepții lui Zalmoxis) la imortalitatea prin cunoaștere (recomandată de filosofi). Identificând incantațiile religioase cu discursurile frumoase, autorul stabilește treapta comună – înțelepciunea (*sophrosyne*), care crează, mai departe, fericirea (*eudaimonia*) și-l apropie pe om de divinitate. Cu alte cuvinte, noțiunea de înțelepciune trece din sfera etico-practică în cea teoretică. Comparând textul lui Herodot referitor la Zalmoxis cu cel din Platon, sunt distinse elementele de originalitate la filosof. Demersul lui Platon este unul precis: transformarea imortalității din practica mitico-religioasă în strategie filosofică (teză avansată și de Witte, în 1970). Punctul culminant al acestei treceri îl realizează Aristotel la care, prin laicizarea nemuririi, *sophrosyne* devine noua formă de nemurire.

Articolul semnat de Sorin Bulzan, *Some Aspects of Getian and Dacian Rulership: Burebista and the Wine*, pornește de la pasajul din Strabon, *Geogr.*, 7.3.11 privind interdicția cultivării viței de vie și a consumului vinului impusă de Burebista, secondat de Deceneu. Autorul concluzionează că măsura luată de Burebista a avut o semnificație religioasă (mai departe, măsura este apreciată ca fiind în primul rând una politică). S. Bulzan își propune analiza surselor lui Strabon; interpretarea unor termeni care denotă o informație istorică, raportarea surselor arheologice la textul grec. Sunt trecute în revistă comentarii recente asupra paragrafelor din Strabon – aflate la Dan Dana, Zoe Petre, Al. Avram (de reținut de la ultimul disincția – sau mai curând trecerea de la aristocrația războinică la aristocrația de curte, de la poziția de paritate a regelui la cea de autoritate, creșterea privilegiilor componentei sacerdotale a elitei getice în comparație cu aristocrația războinică ș.a.). Alte teme abordate de autor vizează un registru de interpretare mai larg – instituția darurilor, semne ale prestigiului elitei războinice și identificarea ei culturală. Reprezentările, în special din arta toreutică, sunt discutate din punct de vedere al identificării personajelor și semnificația prezenței lor, distincția dintre apartenența la un repertoriu religios sau la unul decorativ, tipuri iconografice (cu citarea descoperirilor de la Rogozen, Sveshtari, Kazenlik, Merdjani și Lupu). Varietatea temelor abordate denotă încărcătura informațională pe care o presupune tratarea unui subiect din domeniul vieții religioase și care, ca în cazul de față, depășește uneori cadrul enunțat inițial.

Claudio Bevegni este autorul unei prețioase contribuții: *Rileggendo le fonti greche su Zalmoxis: le testimonianze dei Padri della Chiesa*. Pornind de la Herodot, autorul face câteva considerații fugare asupra definirii geților ca nemuritori (cele două participii verbale ἀθανάτιζοντες și ἀπαθανάτιζοντες sunt considerate

epitete fixe aplicate geților). Autorul face trimiteri la volumul lui D. Dana din 2011, în care sunt valorificate sursele referitoare la Zalmoxis. În ce-l privește, C.B. își anunță intenția de a se concentra asupra menționărilor lui Zalmoxis aflate în textele Părinților Bisericii (punând în lumină contextul, modalitatea citării și dacă se poate, și motivația). După romanul unui scriitor din sec. I p. Chr. – Antonio Diogene, analiza tratează, pe secvențe temporale, pe Zalmoxis în izvoarele creștine din sec. II-III p. Chr. (Clemens Alexandrinul, Origenes, Hippolit din Roma) și în izvoarele creștine din sec. IV-V p. Chr. (Eusebius din Caesarea, Ioannes Chrysostomos, Theodoret din Cyr, Cyril din Alexandria, Gregorius din Nazianz), la care adaugă două mențiuni din Massimo Planudi (sec. XIII-XIV). Zalmoxis apare deci în ipostaze diferite și în contexte diferite: personaj literar (la Antonio Diogene), în categoria bărbatilor mitici (Θεῖοι ἄνδρες, la Origenes). Zalmoxis este alăturat (prin comparație) lui Pitagora și preoților druizi (la Hippolit din Roma), lui Zoroastru (la Ioannes Chrysostomos, și mai înainte la Apuleius și Diodor din Sicilia) și împreună cu Zoroastru – lui Christos (la Ioannes Chrysostomos) sau scitului Anacarsius (la Theodoret din Cyr). Dincolo de această trecere în revistă aflăm la C.B. și considerații de alt ordin: semnalarea versiunii diferite de Herodot la Clement din Alexandria (de unde ipoteza potrivit căreia Clement din Alexandria s-a folosit de un alt izvor, neștiut); și discuții de text pe marginea unei “enigmatică testimonianță”, aflate la Gregorius din Nazianz (autorul sugerează o soluție, care, după cum singur recunoaște, nu convine metric și este forțată pe plan paleografic). Concluzia finală: Părinții Bisericii îl menționează pe Zalmoxis din motive diferite și în contexte diferite. Multe (și acest lucru este surprinzător) îl prezintă pe Zalmoxis într-o lumină pozitivă sau într-un context pozitiv (de unde reiese faptul că Părinții Bisericii apreciază această divinitate). Personaj sau divinitate, Zalmoxis rămâne, totuși, o apariție controversată și misterioasă.

Articolul lui Matteo Taufer, *Un 'oscura menzione di Zalmoxis in Gregorio Nazianzeno (carm. II, 2, 7, 274)* are ca obiect un pasaj din autorul citat în titlu, referitor la “geticul Zalmoxis” (pasaj reținut și de Claudio Beveggi, vezi *mai sus*). Este sugerată o nouă interpretare, bazată în principal pe Herodot IV. 94 și Cratinos fr. 19 K: - A. Autorul articolului procedează la o analiză de text pentru cele două versiuni – greacă și latină-, aducând în discuție valența semnificativă a unor termeni, folosirea semnelor de punctuație și valoarea instrumentată a unor construcții. Apreciind contribuția valoroasă a Luciei Bacci la acest subiect, este reținută valoarea de *exemplum* a pasajului prin raportarea lui la două modele: Herodot și “Iliada” homerică. Traducerea propusă este apropiată de cea a lui Coman 1958 (vezi p. 84 și n. 65). Spre exemplificare: πάντα θεῶν – contra ogni dio “(Taufer) - „contra chacun des dieux” (Coman 1958) – „împotriva tuturor zeilor” (Dana 2011; diferită de interpretarea “against all the gods”, referitor la Tauri, tot la Dana 1999-2000). Dincolo de discuția rit/zeu sângeros, M. T. crede a surprinde și o oarecare notă de ridicularizare a acțiunii unui “zeu violent” „nel suo aggredire altri dèi servendosi di una folla d'accoliti”.

Ivan Sodini în *Pianto per i nati e letizia per i defunti. Riflessioni intorno a un topos da Erodoto ad Archia di Mitilene*, pleacă de la constatarea că în informațiile grecilor privind popoarele barbare este dificil de făcut o distincție între *topos* și *data*

istorică. Situația descrisă de Herodot referitoare la obiceiurile funerare la traci, de exemplu, își află mai multe ecouri în lumea greacă contemporană. La fel, concepția pesimistă despre viață este întâlnită la mai mulți autori referitor la populații diverse. Și una și alta devin *topoi* comuni în diverse texte (inclusiv poetice) și se înscriu în seria paradoxurilor (*paradoxa*), așteptate de public. Fundamentarea istorică a informației despre traci rămâne deci incertă în lipsa unei documentații sigure care să afirme caracterul istoric al informației.

În domeniul informației izvoarelor scrise se plasează și contribuția Magdalenei Indrieș, *Popmponius Méla et la croyence des Thraco-Gètes en l'immortalité de l'âme*. Atitudinea tracilor față de moarte este tratată de Mela ca *mirabilia*. Referitor la credința geților în nemurire autoarea face o trecere în revistă a surselor antice și mai ales a interpretărilor moderne. O altă constatare: obiceiurile diferitelor triburi barbare erau interșanjabile (idee susținută și de Silberman). Este evidențiată, în final, importanța *Chorographiei* lui Mela pentru istoriografia românească.

Articolul lui Gelu Florea, *L'Archéologie d'une religion "anonyme"* ridică probleme de metodă și realizează în același timp o demonstrație. Este criticată metoda adoptării unor evenimente sau realități arheologice și tendința de a interpreta descoperirile arheologice pornind de la un model cultural și istoric tradițional. Discuția este transferată în domeniul spațiului sacru, a gesturilor și obiceiurilor de devoțiune. În opinia autorului diversitatea de forme trebuie să țină seama de variațiile geografice (de tip centru/periferie) și sociale. Exemplificările opun spațiul sacru de la Sarmisegetusa față de așezări contemporane din Dacia. Comparația este urmărită pe nivele diferite – amenajarea de spații de cult, acte rituale, imagini și obiecte sacre, artă decorativă, ritualuri, gesturi de devoțiune-, și în cadre diferite: credințe ancestrale/credințe regionale și locale. Concluzia autorului: există o diversitate de exprimare a unor rituri și credințe care corespund, probabil, unei diversități a universului mitologic.

Sorin Nemeti, *La religione dei Daci in età romana*, pornește de la constatarea unor imposibilități: aceea de a demonstra continuitatea cultelor dacice în perioada romană și de a redacta o istorie a religiei dacilor din perioada respectivă. Autorul enumeră mai multe criterii de identificare a divinităților locale, începând cu identificarea epigrafelor false, a teonimelor hapax și continuând cu adorarea predilectă (cu referire la triada Liber, Silvanus, Diana), tipuri iconografice regionale (Cavalerii Danubieni sau cuplul Dominus și Domina). Absența divinităților autohtone în inscripții și arte în Dacia (sau "paradoxul dacic") rămâne, în continuare, inexplicabilă. Ipoteza lui D. Dana, pe care autorul o menționează la finalul articolului, ar putea, totuși, ține locul unei explicații: este vorba de convertirea învinșilor la pantheonul învingătorilor, un proces de complexe transformări a cultelor indigene originare.

Articolul lui D. Dana, *Possibles témoignages sur des cultes daces: la documentation épigraphique de la Mésie Inférieure* poate fi un răspuns, la cel la care tocmai ne-am referit oferind și câteva recunoașteri epigrafice. D. Dana prezintă tocmai problema onomasticii dacice și criteriile de identificare. Sunt aduse în discuție câteva toponime, nume de dedicanti și epitete divine atestate în Moesia Inferior. La întrebarea de ce Moesia Inferior, răspunsul îl dă tot D. Dana: în

Moesia Inferioară se poate vorbi de o majoritate de populație tracofonă și în majoritatea teritoriului onomastica dacă e foarte bine reprezentată. Demersul urmărit de autor pune în valoare recunoașterea unor derivate toponimice în epitetele unor divinități locale sau epitete de divinități derivate de la antroponime dacice (sau care conțin elemente onomastice dacice). Autorul atacă și problema de metodă: în locul exprimării unor concepte definite prin purism, influențe unilaterale sau sincretism autorul recomandă o acceptare: „e mai bine să recunoaștem aici maniera în care influențe și tradiții grecești, latine și indigene definesc împreună un anumit spațiu” sau altfel exprimat „coexistența între voința de integrare și exprimarea unei identități culturale diferite”. Reținem și interpretarea (definiția) pe care D.D. o dă motivului iconografic al Cavalerului Trac, ca expresie a unei forme de *koiné* iconografice și culturale: convenție iconografică pornind de la un model grec ca să ilustreze figuri de zei sau eroi masculini din lumea thracică.

Alessandro Cavagna, în *Monete e templi: alcuni aspetti della religiosità nella Dacia romana* se referă la descoperiri de tezaurе monetare sau descoperiri izolate în spații sacre ca posibile indicii de definire a vieții religioase din Dacia în secolele II-III p. Chr. Pornește de la o afirmație a lui Alfred Schäfer privind elementele ce pot reconstitui un ritual religios. Moneda este văzută ca obiect de ofertă votivă în interiorul sau în relație cu un context sacru. Sunt discutate, pe rând, descoperirile de la Porolissum din interiorul templului dedicat lui Iupiter Dolichenus (dar cu finalitate votivă incertă); depunerile din apropierea spațiilor sacre (descoperirile de la Galicea Mare); monedele descoperite la Germisara (cu finalitate votivă clară); condivizionarea spațiului sacru (templul din Liber Pater din Colonia Aurelia Apulensis) și modalitatea de depunere.

În articolul *Découvertes des complexes avec dépôts d'os humains dans des contextes non-funéraires au SE de l'Europe*, Octavian Munteanu face o trecere în revistă a siturilor hallstattiene (17 aparținând culturii Babadag) care conțin depozite de oase umane. Problemele abordate vizează tipologia complexelor de descoperire; actele de sacrificiu practicate de traco-geți; semnificația sacrificiului (sacrificiu de fondare/sacrificiu funerar). Prezența depozitelor de oase raportată la reducerea numărului de depozite de bronzuri în HaB la Dunărea de Jos și în zona nistreană ocazională autorului o ipoteză nouă: posibila interpretare a depozitelor de oase ca o nouă formă de daruri. Autorul recunoaște însă că e dificil să ne pronunțăm dacă e vorba de o schimbare sau o substituie în raporturile dintre populațiile hallstattiene cu vechii zei.

Tot de depozite rituale se ocupă și articolul lui Markus Zimmermann, *Zum Aussagewert ritueller Deponierungen für die Kenntnis der geto-dakischen Religion* (2. Jh.v. Chr. – 1. Jh.n. Chr.). După ce fixează cadrul teoretic pentru identificarea depozitelor rituale, sunt prezentate diferite tipuri de depozite funerare geto-dacice și discutate în contextul mai larg al perioadei fierului. Autorul a căutat să demonstreze că aceste depozite nu reprezintă o particularitate a religiei geto-dacice, ci sunt un fenomen comun și mai larg al religiilor practicate în epoca fierului în Europa. O comparație cu ariile locuite de triburile celtice și germanice arată că sacrificiul uman a fost o practică comună (deși mai degrabă sporadică) a vieții religioase în perioada fierului în Europa. Depozitele rituale geto-dacice

trebuie considerate, prin urmare, ca parte a acestui context cultural.

La final cartea are ca element complementar un index de nume proprii util în recuperarea (recunoașterea) rapidă a informației legate de divinități, personaje istorice, izvoare antice scrise și autori moderni. De prisos să mai relevăm aici calitățile editoriale ale volumului; pentru o editură de prestigiu ca în cazul nostru, acestea se recomandă de la sine.

Pornind de la date cunoscute, oferite de izvoarele literare și materiale, cartea propune noi posibilități de investigare, ridică noi întrebări, aduce noi argumente, propune ipoteze, demonstrând că posibilitățile de abordare în orice domeniu, dar în special în cel al vieții spirituale, nu sunt niciodată epuizate și cercetarea nu poate fi considerată încheiată. O recomandăm specialiștilor ca util material de informare, instrument de lucru și metodă de cercetare.

Livia BUZOIANU*

* Livia BUZOIANU: Muzeul de Istorie Națională și Arheologie Constanța, liviabuzoianu@yahoo.com.